

ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІ ПОРІВНЯЛЬНІ СТУДІЇ

УДК 82:176.821.161.2 Шевченко

*Є. Лебідь-Гребенюк, канд. філол. наук, наук. співроб.,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*

ГЕШТАЛЬТ-КОНЦЕПТ "ХОЛОДНИЙ ЯР" У ХУДОЖНІЙ ТЕОРІЇ НАЦІОГЕНЕЗУ УКРАЇНСТВА Т. ШЕВЧЕНКА І В. ШКЛЯРА

У статті аналізується специфіка авторського тлумачення гештальт-концепту "Холодний Яр" у поезіях Т. Шевченка та романі В. Шкляра "Залишенець. Чорний ворон". Внутрішньолітературний компаративний аналіз дозволяє дослідити природу образу та визначити його основні риси. Особлива увага звертається на образ національного ворога у творчості обох письменників.

Ключові слова: рецепція; гештальт-концепт; перманентний національний ворог, автостереотип.

Топонім Холодний Яр – місце зародження Коліївщини (1768) та Холодноярської Республіки (1919–1922) – з XVIII століття і до наших часів позначений семантикою боротьби із загарбниками й поневолювачами за свободу народу, незалежність України. Його культурологічна, філософська та літературознавча рецепції, представлені у текстах Т. Шевченка, М. Чайковського, Ю. Горліса-Горського, Д. Донцова, М. Негоди, В. Шкляра. Актуальність виявлення імпліцитних механізмів створення цього образу не викликає сумнівів. Для літературознавства принципово розкрити певний комплекс конструкцій, художніх засобів його формування, конкретні риси та стереотипи в українській літературній традиції (у новій – Т. Шевченко, сучасній – В. Шкляр). Тема у шевченкознавстві недосліджена, тому потребує детального висвітлення і розкриття. Завдання статті: стисло окреслити природу та витoki образу "Холодний Яр" у текстах Т. Шевченка, осмислити його функціонування у романі В. Шкляра "Залишенець. Чорний ворон", здійснити порівняння особливостей інтерпретації обох письменників. Також видається важливим визначити зв'язок концепту із образом національного зовнішнього ворога.

Відтак, визначимося із дефініцією поняття, винесеного у назву. Гештальт-концепт у психології – це "певна психічна система і структура, яка має конкретний гносеологічний і соціальний зміст" [2, 139]. Близьким є тлумачення терміну у лінгвістиці: "гештальт – це комплексна, функціональна мисленнева структура, що впорядковує

розмаїття окремих явищ у свідомості" [8, 119]. Розуміння поняття у статті ґрунтується на синтезі цих двох визначень. Гештальт-концепт – цілісний образ, наділений конкретним аксіологічним змістом, і є необхідною складовою світогляду людини, що, у свою чергу, є невід'ємною частиною універсального духовного коду нації.

Відхід від традиційного для письменників-попередників зображення історичного минулого українського народу в ідеалізованому ключі, зумовило філософське поглиблення системи образів у творах Т. Шевченка. Образ Холодного Яру, поєднаний в одне ціле з його захисниками – гайдамаками, став для поета символічним, уособленням волі, мужності, національної гідності. До Холодноярської теми Шевченко звернувся ще у поемі "Гайдамаки", але найповніше її розкриття знаходимо у поезії "Холодний Яр". У ній він, полемізував з істориком А. Скальковським, який називав гайдамак "обыкновенными грабителями" [9, 15], які запламували безчестям усю Низову спільноту, "пристрасно захищав учасників Коліївщини як борців за народне визволення" [7, 117]: ""Гайдамаки не воины – / Разбойники, вору. / Пятно в нашей истории..." / Брешеш, людоморе! / За святую правду-волю / Розбойник не стане, / Не розкує закований / У ваші кайдани / Народ темний, не заріже / Лукавого сина, / Не розіб'є живе серце / За свою країну" [12, 357]. Вірш "Холодний Яр", на думку Ю. Барабаша, містить ще один основоположний концепт – помсти, оскільки поет "не обмежується соціальною та психологічною легітимізацією гайдамачини, її жорстокі уроки він екстраполює на сучасну йому ситуацію, погрожуючи нинішнім панам-людоморам" [1, 104].

В романі В. Шкляра "Залишенець. Чорний ворон" у контексті нових історичних реалій відбувається актуалізація гештальт-концепту. Письменник подає образ Холодного Яру трипланово. Перший план – бачення його зайдами-загарбниками – у записах нкведистів, їх доповідних. Володимир Курський у обвинувальному висновку новітнім гайдамакам напише: "Пресловутый Холодный Яр в глазах контрреволюции до сих пор является ярчайшим символом борьбы против Советской власти, и бывали моменты, когда он, располагая огромными вооруженными силами, представлял собой желто-блakitный остров среди бушующего моря гражданской войны" [13, 298]. У своїх нотатках нкведист Гальперович, характеризуючи визвольний рух в Україні, зазначить про її народ: "В нем проснулся спавший сотни лет вольный дух запорожского казачества и гайдамаков. Это тот самый дух вольности, который давал им нечеловеческую силу в течение сотен лет воевать против своих угнетателей – поляков, русских, татар и турок" [13, 28]. Другий план – це уявлення про Холодний Яр вічно голодних китайців, які разом із "москалями" прийшли на українську землю. Для них це якась древня

фортеця або ім'я великого полководця, такого як Чингізхан [13, 25], тобто неодмінно щось грізне, міцне, нескориме. Третя, найголовніша, на наше переконання площина, розуміння Холодного Яру самими повстанцями, що водночас є й авторським його прочитанням, як єдино можливої форми існування: вільний, бо живий; гасло Холодноярських героїв: "Воля України або смерть" [13, 328]. Отже, семантичне наповнення образу в романі Шкляра подібне до того, що відтворене у текстах Шевченка. Холодний Яр – осередок свободи нації; аксіологічне наповнення цього концепту – волелюбність, безстрашність, козацьке братерство, мужність. Як Шевченко "крізь призму власної філософії" [6, 52] осучаснив гештальт Холодного Яру, з притаманним йому колоритом, в свідомості сучасників, протиставивши мужніх гайдамаків-лицарів "новим катам", "новим ляхам", так і Шкляр, описуючи події 20 рр. ХХ століття, являє реципієнту узагальнене розуміння образу, що водночас є і "основним джерелом росту й життя" [6, 52] нації і містичним первнем "іскри вогню великого", з якого постане нова Україна.

У текстах і Т. Шевченка, і В. Шкляра концепт "Холодний Яр" тісно пов'язаний із образом національного зовнішнього ворога. Образ перманентного національного ворога – збірний, комплексний та вміщує у собі різні негативні прояви і риси. Зовнішній ворог – це загроза державотворчим і націєтворчим прагненням народу. Негативні стереотипи ворога змінюються в українській культурі й літературі залежно від історичної епохи. Феномен етнічного інакшого, ґрунтований на звичній діаді "свій-чужий" (або тріаді "свій-інакший-чужий"), активно досліджується у сучасній гуманітаристиці. Тут важливо розрізняти концепти Іншого та Інакшого. Зокрема, І. Грищенко, досліджуючи міжетнічний полілог у фольклорній українській прозі, акцентує увагу на плутанні, неузгодженні у розумінні термінів Іншість/Інакшість. Дослідниця наголошує на використанні саме концепту "Інакший" у інтерпретації етнічного розрізнення [5, 44].

Т. Волкова, описуючи романтичне уявлення про "національне" як про вищу форму вияву "інакшості", зазначає, що представник чужого народу – це завжди "інший" [3, 84] із власною ментальністю та світоглядом. У поезії Шевченка зовнішній національний ворог-загарбник різноманітний – турок, поляк, москаль, німець, але його типологічні параметри завжди однакові: сила, жорстокість, антигуманність. Вороги "ревуть, лютують" [12, 237] як дикі звірі; вони – "чужі люди" [12, 93], які "роблять лихо" [12, 93], їх мета – грабунок і плюндрування України. Від зовнішнього ворога можна заховатися або захиститися на певний час, зменшивши прояви агресії, але найдієвіший спосіб – перемогти ворога, знищивши його назавжди. У поезії "Холодний Яр" Шевченко закликає "одностайне стати / На ворога лукавого, / На лютого ляха" [12, 356].

Тому, за слушним твердженням О. Глушко, автостереотип перманентного зовнішнього ворога: сприяє обґрунтуванню "континуїтету історії певного народу", інституціоналізації "довільної схеми минулого" [4, 136], у протистоянні з ним формується "новітня ідентичність й внутрішня позитивна семіотична компліментарність" націй [4, 136]. У творчості Шевченка "конструювання інакшості" [15, 137] (за М. Россом) виступає як чинник самоідентифікації: неналежність до "москалів" чи "ляхів" вказує на незалежність, окремішність власної нації.

Схоже формування образу зовнішнього ворога відбувається й у романі В. Шкляра. Ворог у "Чорному вороні" – "кацап'юги", "орда", "москалюги" – з метою увиразнення їх негативних якостей, автор надає образам гротескності, навіть карикатурності: "дрібні, кривоногі, але дуже мордасті, з пласкими, налитими кров'ю мармизами" [13, 22], їх мова – "з дикунським гелґотанням і матючнею" [13, 22]. Важливо, що письменник чітко визначає національну приналежність зовнішнього ворога українського народу. Потрібно зауважити, що на відміну від більш однозначної позиції Шкляра, для Шевченка ворог це не просто представник іншої нації. Формування образу ворога у текстах поета не цілком підпадає під традиційну схему поділу на "своїх" та "чужих" (за термінологією Б. Багадора "we" і "them", "the other") – розмежуванні, що ґрунтується на давній ідеологічній дихотомії: "between we, who are good, and them, who are evil" [14] ("між нами – хорошими, і ними – злими"). За слушним твердженням Р. Харчук, поет, "розуміючи руйнівні наслідки колоніальної залежності українців од сусідніх сильніших агресивних етносів або від етносів, які були байдужими до України, <...> проте не став запеклим ворогом жодного <...> митцем керувало всеохопне почуття християнського милосердя, що не має етнічної межі" [11, 474].

Для Шевченка національний ворог – це агресивно налаштована людина або група людей, чия мета – знищення України та українців. Б. Багадор, розмірковуючи про природу зовнішнього ворога та його особливості, робить низку важливих спостережень, зазначаючи, що для мобілізації національної ненависті ворог має бути репрезентований як грізний смертоносний агресор, порушник моральних норм, що є перепорою для реалізації цілей та ідеалів нації ("For mobilization of national hatred the enemy must be represented as a menacing, murderous aggressor, a satanic violator of the moral and conventional standards, an obstacle to the cherished aims and ideals to the nation as a whole and of each constituent part" [14]). Одним із таких національних ворогів є Катерина II у поемі-містерії "Великий льох", навіть посміхнутися їй смертний гріх, що не має прощення: "тая цариця – / Лютий ворог України, / Голодна вовчиця!" [12, 319].

Як противага образу національного ворога у текстах Т. Шевченка і В. Шкляра функціонує образ чоловіка-воїна (козака, гайдамака, повстанця), знакової постаті героїчного минулого. Цей образ у творах письменників формує еталон досконалості, ідеального захисника свого народу та Батьківщини. Герой володіє комплексом рис – воїнських якостей, які повторюються у більшості текстів української літератури з XI по XIX ст. – фізична досконалість, мужність, витривалість, сила духу, кодекс честі та обов'язку перед своєю державою і народом, готовність до жертви і самопожертви в ім'я Батьківщини, відданість своєму покликанню, беззастережна сміливість, незламність, повага до козацького побратимства та його законів. Дихотомія друг/ворог, чужі/свої дозволяє виокремити основні риси антипода, його негативні якості свідомо загострюються, яскравіше вималюються на тлі чеснот героя. І вороги, і герої у Шевченка і Шкляра діють методами насильства, їхні вчинки набувають деструктивного характеру, але у межах різних систем цінностей. Діяльність гайдамак і повстанців освячена високою, благородною метою, визначеною як боротьба за свободу, незалежність власну і своєї країни. У ситуації жорстокої національної конфронтації вчинки героїв спрямовані на захист української нації, позначені моральним релятивізмом, "вибірковим гуманізмом".

Таким чином, у обох письменників було власне бачення гештальт-концепту Холодний Яр, відкореговане тими історичними реаліями, до яких вони зверталися. Разом із тим є багато спільного у потрактуванні митцями зазначеного образу, що постає у їх текстах і як символ славетного козацького минулого, і як запорака спасіння у майбутньому. У текстах Т. Шевченка це місце є топосом свободи, де сконденсована енергія народного вільного духу. В. Шкляр, творчо розвиває шевченківські ідеї, мотиви, зокрема, мотив тимчасового сну-впокорення України, ідею тотального єднання супроти спільного зовнішнього ворога та ін. Холодний Яр у романі "Залишенець. Чорний ворон" – це "згусток" національної пам'яті, джерело пасіонарності, що не дає українському народові асимілюватися, зникнути. У творчості й Т. Шевченка, і В. Шкляра потужно звучить мотив грядущого національного відродження: "Найбільше наше повстання попереду – це повіє новий огонь з Холодного Яру! Слава Україні!" [13, 86].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Барабаш Ю.* Помста // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка/ Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба [та ін.]. – К., 2008. – С. 97–115;
2. *Безоян А. Н.* Понятие гештальт-концепта: когнитивно-концептуальная терапия// Актуальные вопросы педагогики, психологии, социологии. Вып. 1. Т. 2. – Махачкала, 2012. С. 135–139;
3. *Волкова Т. П.* Философская концепция Другого в контексте формирования мультикультурного общества // Вестник МГТУ. – Т. 11. № 1. – 2008. – С. 84–88;
4. *Глушко А. О.* Образ "перманентного зовнішнього ворога" як національний автостереотип українців і словенців // Український історичний журнал. – № 3. – 2012. – С. 135–142;

5. *Грищенко І.* Концепція етнічного інакшого в дослідженні міжетнічного полілогу в народній прозі України // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Вип. 23. К., 2012. С. 44–45;
6. *Донцов Д.* Вогонь з Холодного Яру // Незримі скрижалі Кобзаря (Містика лицарства запорозького). – Торонто, 1961. – С. 45–55;
7. *Нахлік Є.* Революціоналізм // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка/ Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба [та ін.]. – К., 2008. – С. 117;
8. *Попова З.Д.* Когнитивная лингвистика. – М., 2007. – 314 с.;
9. *Скальковський А.О.* Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768. – Одесса, 1845. – С. 15;
10. *Шевельов Ю.* З історії незакінченої війни. К., 2009. 471 с.;
11. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. Т. 4: М–Па / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М.Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2013. – С. 474;
12. *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів: у 12 т. – К., 2001. – Т. 1.: Поезія 1837—1847. – 784 с.;
13. *Шкляр В.М.* Залишенець. Чорний Ворон. – Харків, 2011. – 381 с.;
14. *Bahador B.* Mapping the Enemy Image through Different Conflict Stages. [Електронний ресурс]: http://convention2.allacademic.com/one/isa/isa11/index.php?click_key=1&PH PSESSID=a79500fd9cf47570a717733a309d298;
15. *Ross M.H.* Culture in comparative political analyses // Comparative politics: nationality culture, and structure. New York, 2009. P. 136–138.

Стаття надійшла до редколегії 11.03.15

Лебедь-Гребенюк Е.

Гештальт-концепт "Холодный Яр" в художественной теории нациогенеза Т. Шевченко и В. Шкляра

В статье анализируется специфика авторской интерпретации образа "Холодный Яр" в поэзиях Т. Шевченко и романе В. Шкляра "Черный ворон". Интралитературный компаративный анализ позволил исследовать природу образа и его основные черты.

Ключевые слова: рецепция; гештальт-концепт; перманентный национальный враг, автостеротип.

Lebid-Grebeniuk Y.

Gestalt-concept "Kholodniy Yar" in the literary theory of the national self-determination in the T. Shevchenko's and V. Shklyar's creative works

The article is devoted to research of specific author's interpretation of gestalt-concept "Kholodniy Yar" in T. Shevchenko's poetry and V. Shklyar's novel "Black Raven". Intraliterary comparative analysis allowed to comprehend nature of image and to define his basic features. Special attention is paid to the phenomenon of nation's enemy in the creative works of both writers.

Key words: reception; gestalt-concept; enemy of nation; autostereotype.